

TEKSTILNA INDUSTRIJA OSIJEKA: POBOLJŠANJEM UVJETA RADA KA ODRŽIVOJ DOMAĆOJ TEKSTILNOJ INDUSTRIJI

autori teksta: Karlo Držaić i Bojan Nonković

Povijesni pregled

Izrada odjevnih predmeta od tekstilnih vlakana jedna je od najstarijih djelatnosti čovjeka te seže još u prapovijest. Od razvijenog srednjeg vijeka sve do modernog doba, tekstilne su djelatnosti ključan pokretač razvoja i usložnjavanja proizvodnih procesa. Velike rane manufakture često su bile upravo predionice i tkaonice, a one se prvo javljaju u Engleskoj i njemačkim zemljama. Jednako tako, počeci industrijske revolucije u Velikoj Britaniji u 18. stoljeću čvrsto su vezani uz izum strojeva za preradu pamuka i vune, a prva industrijska postrojenja bile su tekstilne tvornice. Industrijska revolucija, koja je izumom parnog stroja započela u Velikoj Britaniji, korjenito je promijenila europsko društvo. Ta promjena odnosila se i na prakse obrade i proizvodnje tekstila koje su nekada bile ključne za brojna, posebno seljačka, kućanstva, a sada se zbog povećanja produktivnosti i snižavanja cijene sele u brzorastuće tvornice.

Isti ti procesi modernizacije i industrijalizacije koji započinju još u drugoj polovici 18. stoljeća današnji prostor Hrvatske, tada u Habsburškoj Monarhiji, zahvaćaju relativno kasno. Krajem 19. stoljeća, kada su zemlje europskog industrijskog centra, poput Velike Britanije, Češke, Austrije ili njemačkih zemalja, već visoko industrijalizirane, u Hrvatskoj se tek javljaju prvi industrijski i tvornički pogoni. Tako i tekstil sve do 19. stoljeća ostaje u okvirima

kućanske proizvodnje, a tek tada se, s početkom primjene automatskog stana, proizvodnja sve više seli u tvornice. Pritom se uz Zagreb, glavni centar političkog i gospodarskog života, posebno brzo razvija Osijek.

Razmjerno dobro prometno povezan, okružen resursima bogatim prostranstvima Slavonije i Srijema te veleposjedima čiji vlasnici posjeduju kapital za potreban za pokretanje industrijskih poduzeća, krajem 19. i početkom 20. stoljeća Osijek postaje važan centar razvitka moderne industrije i moderne radničke klase. Tada najvažnije industrijske grane u Osijeku su prehrambena, drvna, metaloprerađivačka i tiskarska. Značajnu ulogu u razvoju industrije imaju radnici koji dolaze s mađarskog i austrijskog područja i koji potiču organiziranje prvih radničkih društava.

Krajem 19. i početkom 20. stoljeća u Osijeku se počinje razvijati i tekstilna industrija. Uz nekoliko manjih tvornica pamučne i vunene robe, osnovana je veća tvornica za preradu lanenih vlakana koja će nakon desetljeća stalnog rasta postati LIO - Lanena industrija Osijek. Uvozom dudova svilca naglo se razvija industrija prerade svile koja u Osijeku postoji još od sredine 18. stoljeća, a ubrzani rast proizvodnje bilježi i osječka kožara.

Inicijalni razvojni moment koji tekstilna industrija doživljava prije Prvog svjetskog rata naglo se ubrzava u međuratnom periodu. Bez obzira na siromaštvo, nakon ratnih razaranja raste potreba za odjevnim predmetima, posebno onim jeftinijim, što je pogodovalo jugoslavenskoj tekstilnoj industriji koja sirovine za proizvodnju dobavlja iz domaćih izvora. Kao dominantno agrarna zemlja, Kraljevina SHS nastojala je potaknuti razvoj domaće privrede te je 1925. godine uvela visoke zaštitne carine na uvoz tekstila i tekstilnih proizvoda. Carine su osigurale konkurentnost domaće tekstilne industrije, posebno u Hrvatskoj gdje je ona bila razvijenija nego u ostatku zemlje, te su potaknule njen još brži razvoj. Do sredine tridesetih godina dvadesetog stoljeća tekstilna industrija postaje najvažnija proizvodna grada po broju zaposlenih i ukupnoj zaradi, no paralelno s tim rastom jača problem potplaćenosti radnika. Zbog urbanizacije, neimaštine na selu i ulaska žena u svijet rada, u tekstilnim tvornicama sve više raste broj zaposlenih žena i seljaštva. Seljačko stanovništvo koje dolazi u gradove ili živi na njihovim periferijama zapošljava se u tekstilnim tvornicama te je ono zbog prenapučenosti sela i manjka znanja o radnim pravima često primorano raditi duže od zakonski dopuštenog maksimuma i za minimalne plaće. Slično, žene u tekstilnoj industriji uglavnom su plaćene manje od dopuštenog minimuma, a i plaće muških radnika su među najnižima od svih privrednih grana.

Pravi uzlet tekstilne industrije i srodnih grana u Jugoslaviji, pa tako i u Osijeku, zbiva se u desetljećima nakon Drugog svjetskog rata. Posljedice poslijeratne obnove bile su

intenzivna industrijalizacija i urbanizacija u sklopu kojih Osijek već do 1955. godine postaje industrijski centar s više od 63 000 stanovnika od čega su čak oko 27 000 činili industrijski i zanatski radnici i službenici. Velik dio tog broja otpada na zaposlene u tekstilnoj industriji i industriji kože, posebno u velikim poduzećima poput Lanene industrije Osijek, Tvornice odjeće i rublja "Slavonija", Tvornice trikotaže i rublja "Mara", Osječke tkaonice svile Osijek i Tvornice kože.

Nikola Kolarić, vlasnik Ortostepa i bivši djelatnik Industrije modne konfekcije Slavonija za potrebe ovog istraživanja objašnjava važnost tekstilne i srodnih industrija za gospodarstvo i društvo na sljedeći način:

Tekstilna i obučarska industrija bile su vodeće po priljevu deviza u onodobnom sistemu, za vrijeme bivše Jugoslavije. Više od 100 tisuća radnika je radilo u tekstilnoj industriji u Jugoslaviji. To je bila najjeftinija varijanta stvaranja novog radnog mjesta. Šivaći stroj je jeftiniji od, primjerice, jedne glodalice za drvo.

Ključan element u procesu okrupnjavanja proizvodnje je bio masovan ulazak žena u svijet plaćenog rada, intenzivno potican od strane novih jugoslavenskih socijalističkih vlasti. Primjerice, za uključivanje velikog broja žena u poslove u odjevnoj i tekstilnoj industriji velikim dijelom zaslužna je organizirana poduka od strane zadarskog Bagata, poduzeća za proizvodnju šivaćih i alatnih strojeva koji je na području cijele Jugoslavije imao svoje prodavaonice te je educirao žene u korištenju šivaćih strojeva.

Uz opće politike usmjerene na rapidnu modernizaciju i industrijalizaciju, jugoslavenske vlasti težile su i uspostavi racionalne planske ekonomije te stoga za značajne privredne grane osnivaju znanstvene i stručne centre, a jedan od njih je bio i 1952. godine osnovani Tekstil biro sa središtem u Zagrebu. Tekstil biro osigurao je planski razvoj tekstilne industrije, od vlastite proizvodnje i prerade sirovina do izrade i distribucije gotovih proizvoda. S druge strane, koncentracija stručnjaka u Tekstil birou potaknula je modernizaciju tvornica i proizvodnih procesa te rast produktivnosti.

Krajem šezdesetih i u sedamdesetima javlja se još jedan val jačanja tekstilne i odjevne industrije, a njega posebno karakterizira stvaranje brojnih domaćih brendova i rast važnosti konfekcije. Na tom valu 1974. godine u Osijeku je osnovan TEKOS - Tekstilna konfekcija Osijek, poduzeće koje ubrzo postaje jedno od najvažnijih u tekstilnoj industriji Osijeka. Ovaj val jačanja tekstilne industrije koincidira s promjenom jugoslavenske ekonomske politike prema liberalizaciji i posebno otvaranju međunarodnom tržištu. Iako se i ranije značajan dio proizvoda jugoslavenske tekstilne industrije izvozi u Sovjetski Savez i druge zemlje Varšavskog pakta, otvaranje tržišta omogućilo je rast izvoza u

zapadnoeuropske zemlje. Uz to, ono je omogućilo zemljama Zapadne Europe da dio svoje proizvodnje presele u Jugoslaviju kao zemlju s nižim troškom rada. U tome je prednjačila Zapadna Njemačka čija poduzeća u sedamdesetim i osamdesetim godinama s jugoslavenskim tvornicama ugovaraju sve više *lohn* poslova. Takvi su ugovori bili profitabilni i omogućavali su izvoz proizvoda na zapadna tržišta visoke platežne moći, ali zbog njihovog modela u kojem se jugoslavenskim tvornicama šalju gotovi materijali ili čak već iskrojani dijelovi da bi ih one samo šivale ili spajale, dolazi do slabljenja vlastite proizvodnje i stvaranja ovisnosti prema vanjskim partnerima s kojima su *lohn* poslovi ugovoreni.

Milena Majhen, inženjerka tekstilnog i modnog dizajna u Tvornici trikotaže „Mara“, ovako svjedoči o prisutnosti domaće proizvodnje na međunarodnom tržištu:

Mi smo uglavnom radili za izvoz. Najviše u Sovjetski Savez. Putovala sam dosta. Išla sam na ugovaranje kolekcije. Gledala sam što Rusi vole, kakve ženske kostime. Upoznala sam puno ljudi. Za Njemačku smo radili lohn poslove. Za Ruse smo radili jako velike serije. Ženske kostime. Putovala sam puno: bila sam na sajmovima mode u Milanu, u Parizu, u Rimu, Münchenu...

S vremenom su *lohn* poslovi potpuno preuzeli hrvatsku konfekciju što je dovelo do nestanka vlastite proizvodnje i omogućilo velikim modnim brendovima da nakon otvaranja dalekoistočnih tržišta s još jeftinijom radnom snagom proizvodnju presele iz Hrvatske i Jugoslavije.

Ekonomska kriza koja je 1979. godine zahvatila svijet, a od osamdesetih i Jugoslaviju, za posljedicu je imala stagnaciju velikog dijela tekstilne industrije i ubrzano povećanje udjela *lohn* poslova. Jedan od glavnih odgovora zapadnih zemalja na ekonomsku krizu bila je privatizacija velikih državnih i javnih poduzeća, a ista ideja jača krajem osamdesetih i u Hrvatskoj. S raspadom Jugoslavije, osamostaljenjem Hrvatske i izbijanjem rata pokrenut je val privatizacije nekadašnjeg društvenog vlasništva, a on je uglavnom dovršen u prvim poslijeratnim godinama. Osječke tekstilne tvornice koje su pogođene ratnim razaranjima i u kojima je proizvodnja iznimno otežana ili ponekad onemogućena zbog blizine ratnog sukoba ubrzano slabe, smanjuju broj radnika i obujam proizvodnje. Mato Vidović, jedan od bivših direktora tvornice trikotaže „Mara“, vlasnik tvrtke „Mako“, prisjeća se:

1991. je postalo jasno da u Mari ima ozbiljan višak radnika. U Mari je bilo 800 radnika. Htio sam reorganizirati proizvodnju jer nam je bilo potrebno 250 ljudi, ali rat i privatizacija su prekinuli taj proces.

Od početka devedesetih dolazi do kontinuiranog smanjenja broja zaposlenih u tekstilnoj industriji kao i udjela te industrije u BDP-u. Ovisna o *lohn* poslovima i gotovo bez vlastitih proizvoda, hrvatska tekstilna industrija nekonkurentna je u uvjetima seljenja proizvodnje u zemlje istočne Europe, a zatim i na Daleki Istok gdje su cijene rada niže. Dio industrijskih poduzeća namjerno je uništen nakon privatizacije kako bi se omogućilo prisvajanje i prodaja nekretnina (pogona i prodavaonica), koje su se često nalazile na vrijednim lokacijama. Propadanjem tekstilne industrije brojni su radnici izgubili posao. Velik dio njih bili su polukvalificirani radnici koji su osposobljavani u samim tekstilnim poduzećima i koji su do tada u njima bili zaposleni i više desetljeća te je stoga za njih pronalazak novog posla bio otežan ili nemoguć.

Danas u tekstilnoj industriji radi nešto više od 12 000 radnika, od čega oko 75% njih u proizvodnji odjeće, a ostali u proizvodnji tekstila. Radnici u tekstilnoj industriji uglavnom su loše plaćeni. U 2021. godini prosječna neto plaća u djelatnosti proizvodnje odjeće iznosila je tek 4 140 kuna (550 eura), a u proizvodnji tekstila 5 151 kunu (683 eura). Uz to, u srodnoj industriji kože zaposleno je oko 8 500 radnika s prosječnom neto plaćom 4 466 kuna (593 eura).

U Osijeku, u području odjevne i tekstilne industrije, nema više divova poput TEKOSA, IMK „Slavonija“, LIO-a, „Svilane“, „Tvornice kože“. Zadnja je u stečaju, 2013. godine, završila „Slavonija“. Danas je najveći poslodavac u sektoru odjevne industrije „Benetton“, koji 2000. godine uzima u najam zgradu Metalne industrije Osijek, gdje se danas proizvodi odjeća, trikotaža, pleteni džemperi. U Osijeku posluju i manja poduzeća, poput „Makoa“ i „Pletenine Davor“, koja se bave proizvodnjom vlastitih odjevnih predmeta, a prema potrebi rade i za klijente. Dio poduzeća se prilagodio novim zahtjevima tržišta preusmjeravanjem svoje proizvodnje na tzv. bijeli program: proizvodnju medicinske radne odjeće i obuće (npr. Ortostep, Ortopedska tehnika OTOS) te izradu radne i zaštitne odjeće (npr. Amoroso). Kontinuitet bilježi „Bagatin Trade“, nasljednik „Bagata“ koji i danas nudi poduku iz krojenja i šivanja, prodaje pozamanteriju te nudi ograničenu prodaju kućnih šivaćih strojeva. U ovako vrlo skućenom tržištu koje je najčešće koncentrirano na ograničen broj klijenata i tržišnih niša, djeluju male poduzetničke inicijative. Igor Vidović, direktor „Makoa“, na sljedeći način opisuje proizvodne kapacitete svog poduzeća:

Mi trenutno imamo 39 zaposlenih, kako radnika u proizvodnji, tako i trgovaca u prodavaonici. To je jedna manja, fleksibilna firma. U proizvodnji radi možda 25-30 radnika. To nisu samo žene koje sjede za šivaćim strojevima, nego tu su i kontrolori, peglači, krojači, konstruktori. U proizvodnji su mahom starije žene. Najveći problem nam je naćiiskusnu šivačicu. Gotovo nemoguće. U posljednje 2 godine 5-6 iskusnih

šivačica nam je otišlo u mirovinu. Nekako smo ih nadopunjavali, ali nitko novi nije tako stručan niti brz. Bit će to općenito velik problem s radnicima u tekstilu, jer onih pravih majstorica više nema. Mlađe žene se teže odlučuju. Ipak je to težak posao. Treba osam sati sjediti za strojem. Mladi se odlučuju za nešto dinamičnije, nešto drugačije.

Nekad radnici, danas obrtnici

U sklopu istraživanja tekstilne industrije i tekstilnog radništva u Osijeku, u veljači 2023. godine održana je fokus grupa u kojoj je, uz istraživače, sudjelovalo desetero bivših radnika u tekstilnoj industriji koji su nakon rada u tvornicama postali obrtnici te i danas posjeduju vlastite obrte ili rade u kućnoj radinosti. Naime, u Osijeku danas postoji 27 krojačkih radnji. Od toga je 10 krojača po mjeri, a u 17 salona nudi se popravak odjeće. Fokus grupa održana po modelu polustrukturirane rasprave u kojoj su istraživači raspravu usmjeravali samo s nekoliko pitanja ili kraćih smjernica.

Sudionici fokus grupe govorili su o svom iskustvu rada u tekstilnim tvornicama u kojima su se svi zaposlili u sedamdesetim i osamdesetim godinama dvadesetog stoljeća, o razlozima zašto su napustili ta radna mjesta ili zašto su tvornice u kojima su radili propale, te o iskustvu obrtništva.

Karakteristično je za sve sudionike fokus grupe da je njihov razlaz s tekstilnom industrijom bilo upečatljivo i po mnogočemu određujuće iskustvo. Većina je ostala bez posla u afirmativnim godinama kada su osnovali obitelji i tražili svoje mjesto pod suncem. Neki su tvornice napustili zbog ratnih okolnosti koje su kao posljedicu imale uništenje postrojenja, neki zbog loših uvjeta rada, a neki su poslove izgubili zbog smanjenja proizvodnje i stečaja tekstilnih poduzeća. Brojni dio vremena svog zaposlenja nisu dobivali plaće, a neki se zbog stečaja poduzeća nikada nisu ni naplatili. Bez obzira na to, i na općenito teške uvjete rada u tekstilnoj industriji i obrtu, svi sudionici zadovoljni su izborom struke, a posebno radom kao obrtnici.

Sugovornici su istaknuli da je rad u tvornicama tekstilne industrije uvijek bio zahtjevan i potplaćen. Međutim, istaknuli su da postoji jasna distinkcija između uvjeta rada danas i prije više desetljeća, u periodu socijalističke Jugoslavije, kada je bilo moguće od plaće tekstilnog radnika razmjerno ugodno živjeti. Jedan od sudionika koji se početkom sedamdesetih godina zaposlio u Industrijii modne konfekcije Slavonija (IMK Slavonija) te je tamo radio dvadeset godina, do devedesetih, prisjetio se početka svog radnog vijeka:

Plaće su bile minimalac, može se reći. U današnje doba to bi bio minimalac, samo što je onda ipak bilo malo drugačije. Ja sam se oženio 1975. godine. Sâm sam radio, u „Slavoniji“. Imao sam plaću 200 000 dinara, stanarinu sam plaćao 120 000, režije 40 000, tako da mi je ostajalo nekih dvadesetak ili tridesetak tisuća. Žena mi je nije radila. Dobio sam dijete, a kako smo bili podstanari, onda sam od „Slavonije“ ‘79. dobio stan. Onda je već bilo lakše, onda mi se i supruga zaposlila. U međuvremenu sam završio višu školu za tekstilnu odjeću u Zagrebu i postao sam od šivača modela, planera proizvodnje, majstora, šef pogona.

Iskustvo ostalih bivših radnika slično je ovome. Bez obzira na to što plaće radnika u tekstilu, posebno onih na najnižim pozicijama, nisu bile visoke, društvena infrastruktura koja je izgrađena oko poduzeća omogućavala je radnicima razvoj i u privatnoj sferi života. Velikom dijelu radnika s vremenom su dodijeljeni stanovi ili im je omogućeno podizanje kredita pod vrlo povoljnim uvjetima. Redoviti raspored godišnjih odmora i radnička odmarališta pružala su radnicima mogućnost da svoje godišnje odmore provedu na putovanjima izvan mjesta prebivališta. Norme još nisu bile previsoke i bilo je moguće premašiti normu izrađenih komada te tako ostvariti dodatke na plaću. Uz to, jedna od zaposlenica „Tekstilne konfekcije Osijek“ (TEKOS) prisjetila se da je njeno poduzeće imalo dva pogona koja su obavljala iste poslove, ali su u jednom radili stariji radnici i imali niže norme, a u drugom mlađi koji su imali više norme. Iako je sudionica fokus grupe tada bila među mlađim radnicima te je izrazila nezadovoljstvo većom normom, ova podjela pokazuje senzibilitet prema starijim radnicima koji zbog godina više ne mogu ispunjavati iste norme koje mogu mladi te je stoga njihov rad manje profitabilan.

Sedamdesete i prva polovica osamdesetih godina, kada je većina sudionika fokus grupe započela s radom u tekstilnim poduzećima, bio je period znatne ekspanzije broja zaposlenih u osječkoj tekstilnoj industriji. Tada se grade novi tvornički pogoni, kao u slučaju TEKOS-a, ili renoviraju i proširuju stari, kao što je bio slučaj pogona IMK „Slavonija“. Tisuće novih radnika zapošljavaju se u tekstilnoj industriji. Velik dio njih su završili školovanje u Tekstilnoj školi koja je u predratnim godinama upisivala čak 9 razreda po 30 učenika najrazličitijih tekstilnih usmjerenja. Dobar dio radnika su nekvalificirani radnici koji u tvornicama prolaze tečajeve šivanja, korištenja strojeva ili usavršavanja, te tako dobivaju interne kvalifikacije. Bez obzira na to što je su postojale određene podjele među radnicima, uglavnom između onih koji su duže zaposleni i iskusniji te onih novozaposlenih i neiskusnih, sudionici su isticali pozitivna i izrazito pozitivna sjećanja na tadašnje odnose unutar radnog kolektiva. Jedna od radnica koja se u IMK „Slavonija“ zaposlila krajem sedamdesetih godina tako se prisjetila prvih godina zaposlenja:

Jer, ja se sjećam onih lijepih dana, kad smo krenuli i još kad je moja mama radila, isto je tekstilac bila. Nekad je bilo dobro, međuljudski odnosi su bili divni i žene su se stvarno družile. Pa to je period, prije kraja osamdesetih, tad je već počelo... Ali prije, kad sam ja krenula, bilo je krasno za raditi, bilo je divno. Nije se nitko s nikim svađao, svi su bili zadovoljni, zaradili su. Jesu tekstilci bili najmanje plaćeni, ali ne mogu reći, s obzirom da si dobio svaki mjesec malo viška, malo ovog, malo onog i to se pokrpa, bilo je ok.

Razlozi zadovoljstva radom i uzrok dobrih odnosa u radnom kolektivu bili su adekvatna plaća, razumne norme i druge pogodnosti poput viškova, trinaeste plaće, redovitih godišnjih odmora i društvenog sustava izgrađenog uz veliko poduzeće. Ipak, jedan od problema koji ispitanici navode je bio odnos s nadređenima. U situaciji u kojoj sindikati postoje samo formalno, taj je odnos radnike ostavljao u nepovoljnom položaju, bez sindikalne zaštite, te je sukob s nadređenima značio dodjeljivanje radniku lošije plaćenih poslova ili demociju.

Prema kraju osamdesetih godina uvjeti rada u tekstilnoj industriji sve više se mijenjaju nagore. Iako je radnici nisu u značajnoj mjeri gubili poslove, smanjenje narudžbi, pogotovo *lohn* poslova, značilo da je nije uvijek bilo dovoljno posla za sve zaposlene. Više sudionika fokus grupe istaknulo je takve situacije kao uzrok "trzavica" među radnicima, odnosno, kako je posao bio podijeljen na grupe, pojave sukoba između grupâ koje su plaćene više i onih koje su plaćene manje. Kako bi riješila problem, tekstilna poduzeća nastojala su povećati produktivnost rada i smanjiti njegovu cijenu, posljedica čega je bilo znatno povećanje normi. Pritom su se poduzeća ponekad služila i nepoštenim praksama. Jedna od njih je bilo određivanje norme kroz "snimanje" rada. Snimanje rada zamišljeno je tako da se proučavanjem nekoliko radnika kroz duži period ustanovi koliku normu prosječan radnik može ispuniti, odnosno, da se ustanovi jedinica vremena potrebna za određenu operaciju. No od kraja osamdesetih ponekad se snimaju samo vještiji radnici, i to samo u kratkom vremenskom intervalu, dok se još kod radnika nije pojavio umor, a time i usporavanje rada.

Većina bivših radnika s kojima smo razgovarali prestali su raditi u tekstilnoj industriji upravo za vrijeme rata, uglavnom u njegovim prvim godinama. Nesigurna društveno-politička situacija u godinama koje su neposredno prethodile ratu, kao i samo izbijanje rata, uzrok su naglog pada broja zaposlenih u osječkoj tekstilnoj industriji, prijevremenog umirovljenja velikog broja radnika, smanjenja opsega proizvodnje, pa i privremene selidbe pogona (kao što je bila selidba TEKOS-a u Varaždin) ili potpune obustave rada u pogonima.

Za one koji su nastavili raditi u tekstilnoj industriji, došlo je do naglog pogoršanja uvjeta rada. Intenzitet rada je rastao, isplata plaća postala je nesigurna, godišnji odmori neredoviti, a odnosi u radnom kolektivu sve napetiji.

Proces pretvorbe i privatizacije osječke tekstilne industrije proveden je uz brojne nepravilnosti i velikim dijelom na štetu radnika. Umjesto za plaće radnika, prihodi poduzeća su često korišteni za otkup dionica ili otplatu kredita kojima su ta poduzeća kupljena. Takvim i sličnim praksama, kao i lošem upravljanju u ionako teškim uvjetima, nastojali su se suprotstaviti pojedini sindikati koji od početka devedesetih godina preuzimaju aktivniju ulogu u zaštiti prava radnika. Jedna od radnica koja je bila zaposlena u Kožari, koju je na temelju dugova iz doba Jugoslavije i uz kršenje zakona o pretvorbi privatizirala Slavenska banka, nakon čega je vrlo brzo otišla u stečaj, prisjetila se djelovanja sindikata:

Bilo je štrajkova, bilo je nezadovoljstva. Bilo je to jako nezgodno jer Kožara je pokrivala cijelu Jugoslaviju i postojali su dugovi iz svih bivših republika koje sad nismo mogli naplatiti. Ugasila se i škola za obuku kožara. Nije više bilo ni moguće nekoga uzeti tko je bio stručan, tko je znao, a jako je težak posao. Stručnog kadra koji je znao raditi nije bilo, a i naplaćivanje potraživanja je bilo nemoguće jer je postojala opća nelikvidnost. Onda je tu zaista bilo nemira, borilo se, borilo, sa Slavonskom bankom se tužilo, ali ništa od toga, uvijek su oni imali bolje odvjetnike i otišlo je sve u stečaj. Da bi se nešto namaknulo, sve je rasprodano.

Sindikalne borbe tijekom devedesetih godina nerijetko su vođeni u formi štrajkova. Iako su štrajkovi i drugi oblici borbe dijelom bili uspješni te su primorali vlasnike na isplate plaća, novi model upravljanja i položaj osječke tekstilne industrije, dijelom i zbog tada već gotovo potpune ovisnosti o *lohn* poslovima, doveli su do stečaja svih većih tekstilnih poduzeća. Pritom radnicima koji su radili u stečaju često nisu isplaćivane plaće, a potraživanja su im samo dijelom plaćena rasprodajom imovine poduzeća.

Takva situacija dovela je i do brzog pogoršanja svih sfera uvjeta rada. Nekoliko sudionika fokus grupe istaknulo je upravo pojavu zlostavljanja od strane nadređenih i loše odnose u pogonu kao važan razlog odlaska iz tekstilne industrije. Jedna radnica koja je izrazila zadovoljstvo uvjetima rada prije izbijanja rata, na kasniji se period osvmula riječima:

A onda je poslije krenulo... poslije rata, ja sam bila u „Slavoniji“ i išla sam par mjeseci, a onda nisam mogla više, nisam psihički mogla. Onda su me zvali hoću li opet doći raditi, ali nema šanse. Bilo je prestrašno psihički. Kad ideš s grčem, ne znaš što te čeka. Pod pritiskom raditi, to je nešto najgore

U uvjetima u kojima je u kratkom vremenu u Osijeku bez zaposlenja ostao velik broj radnika u tekstilnoj industriji, nastavak rada u istoj struci bio je iznimno otežan. Velik dio tih radnika nastavio je raditi kao nekvalificirani i povremeni radnici u drugim strukama. Stoga je otvaranje obrta u tekstilu, što su učinili svi sudionici fokus grupe nakon završetka rada u tekstilnoj industriji, predstavljao nužnost za nastavak rada u struci. Svi sudionici izrazili su zadovoljstvo otvaranjem obrta. Istaknuli kako im je taj korak omogućio da budu "sam svoj šef", da ne ovise o drugima i da ih se ne zlostavlja na radnom mjestu. Ipak, zajedničko im je iskustvo teških početaka i veoma intenzivnog rada. Kao obrtnici nemaju radno vrijeme te često rade po deset ili više sati dnevno, ne mogu koristiti bolovanje jer su ili jedini zaposleni u obrtu ili su im obrti premali da bi posao bilo moguće rasporediti na preostale zaposlene. Preopterećenost poslom i nemogućnost korištenja radničkih prava, posebno bolovanja, glavni su problemi koje su obrtnici istaknuli. Problem su i niski prihodi te njihova nesigurnost. Kao i poslovi u tekstilnoj industriji, obrti u tekstilu sa sobom nose razmjerno niske prihode, a ti prihodi ovise o broju mušterija i količini posla koji se iz mjeseca u mjesec znatno mijenjaju. Za razliku od vremena stabilnih poslova u tekstilnoj industriji u doba Jugoslavije, bivši tekstilni radnici, a sada obrtnici sa svojim primanjima i preopterećenosti poslom teško mogu riješiti neka od egzistencijalnih pitanja poput kupnje kuće ili zasnivanja obitelji. Jedna od sudionica fokus grupe prije dvije godine otišla je u mirovinu i zatvorila obrt, ali s obzirom na nisku mirovinu, odlučila je nastaviti s poslom kroz otvaranje domaće radinosti:

Onog dana kada sam otišla u mirovinu i otvorila domaću radinost, dogodio se klik u glavi. Ja do tada nisam, pod mojim radnim vremenom koje je trajalo 12 do 16 sati, nisam si mogla priuštiti kave, nisam si mogla dozvoliti da odem s posla. Kad sam otišla u mirovinu i otvorila radinost, dogodio se klik u glavi i tad ste svjesni da ne morate ganjati stalno koliko novaca ću zaraditi, hoću moći podmiri troškove. Sad ja svakodnevno kolegicu moju, koja je mlađa i koja još mora raditi, vodim na kavu, mislim na njeno zdravlje.

Bez obzira na teške uvjete rada kao obrtnici i ranije kao radnici u tekstilnoj industriji, većina ispitanika je zadovoljna svojim izborom profesije. Rad s tekstilom smatraju kreativnim i važnim za šire društvo. Međutim, ispitanici nisu optimistični po pitanju budućnosti obrta u tekstilu u Osijeku. U posljednje dvije godine njihov broj je značajno smanjen odlaskom starijih kolega u mirovinu. Dodatan problem leži u tome što većina bivših radnika u tekstilnoj industriji nije osposobljena za rad kao obrtnici, jer ih je većina radila u pogonima fazne poslove spajanja i dorade gotovih komada tekstila u odjevne predmete, a ne na krojenju po mjeri i popravcima.

Bivši radnici najvećih poduzeća

U ožujku 2023. godine, prema modelu fokus grupe, provedeno je istraživanje o uvjetima rada u najvećim poduzećima odjevne industrije grada Osijeka kako bi se otvorio prostor za bolje razumijevanje položaja radnika, unaprjeđenje položaja radnika i izgradnje kvalitetnijih radnih uvjeta. Svih 11 sudionika fokus grupe bilo je zaposleno u privatnim tekstilnim poduzećima koja su u Osijeku poslovala tijekom posljednjih dvadesetak godina. Većina ispitanika je dio radnog vijeka provela u najvećem od tih poduzeća, „Benetton“, odnosno njegovoj kasnijoj filijali „Olimpias tekstilu“, a dio ih je radio i u drugim poduzećima kao što su „Bra.Pag“ ili „Konfekcija Antonazzo“. Iako su se uvjeti rada značajno razlikovali među istraženim tekstilnim poduzećima te su se s vremenom mijenjali, za sve je sudionike fokus grupe rad u tekstilnoj industriji predstavljao neku vrstu neugodnog, pa i traumatičnog iskustva.

Manji dio sudionika fokus grupe u tekstilnoj industriji zaposlio se početkom dvijetisućitih godina. Tada „Benetton“ pod svojim imenom otvara u Osijeku veliku tvornicu s nekoliko stotina zaposlenih. Radnici koji su prvih godina radili u „Benettonu“ izrazili su uglavnom pozitivno mišljenje o tom periodu svog zaposlenja. Iako je plaća bila minimalna ili samo malo iznad nje, bila je redovita, postojala je mogućnost ostvarivanja manjih bonusa na plaću, a i odnos s nadređenima, koji su mahom bili zaposlenici iz Hrvatske, bio je zadovoljavajući. Istovremeno, uvjeti rada u drugim tekstilnim poduzećima, koja su često bili kooperanti samog „Benettona“, bili su po radnike znatno nepovoljniji. Ispitanici svjedoče da su neisplata plaće, šikaniranje, maltretiranje i onemogućavanje sindikalnog organiziranja bile česte prakse. Nakon nekoliko godina, 2010., kada sâm „Benetton“ proizvodnju prebacuje u Srbiju zbog jeftinije radne snage, tvornicu u Osijeku prepušta svojoj filijali – „Olimpias tekstilu“. U ovom poduzeću dolazi do pogoršanja uvjeta rada. Bez obzira na niske plaće i zahtjevnost manualnog rada, u kontekstu visoke nezaposlenosti nakon ekonomske krize 2008. i 2009. godine, sve više ljudi javlja se za posao u tekstilnoj proizvodnji, a to je period u kojem se zapošljava i većina sudionika ove fokus grupe. U ovom periodu tekstilna proizvodnja Osijeka uvelike je određena fenomenom manjka radne snage uslijed intenzivne emigracije, a kako emigracija predstavlja gotovo jedinu alternativu, radnici su i dalje često primorani na rad na loše plaćenim poslovima poput onih u odjevnoj i tekstilnoj proizvodnji. Toga se prisjetila i jedna od sudionica fokus grupe koja je više od devet godina radila u „Olimpias tekstilu“:

Primili su me za operatera i nakon dva dana obuke trebao je netko na kontroli, nisam ni znala što je to pa sam rekla može. To je prvo bilo ok, daju ti buntove i to šibaš. To je trajalo nekih devet mjeseci i onda sam prešla na strojeve. Tamo sam imala jednu

šeficu koja je prvo bila jako fina prema meni, a poslije, poslije mi je svašta radila. Prebacivala me na druge odjele... Poslije sam dobila i otkaz, čisto zbog simpatičnosti. Onda su me ponovno zvali i nisam imala izbora, došla sam i nakon pet i pol godina sam dobila za stalno. Ali stvarno nisam htjela da to dobijem, htjela sam ih se riješiti. Od tih devet i pol godina koje sam ja radila tamo, šest i pol sam ja htjela dati otkaz dok nisam skupila tu hrabrost. Nisam imala ni drugi posao, samo sam presjekla.

Desetak godina u osječkoj odjevnoj i tekstilnoj proizvodnji prisutan je paradoks istovremenog manjka radne snage i stagnacije kvalitete ili čak snižavanja kvalitete uvjeta rada. Natječajni za radna mjesta u većim tekstilnim poduzećima uvijek su otvoreni te se redovito reklamiraju u lokalnim medijima. Međutim, ta ista poduzeća nove radnike veoma rijetko nastoje privući povećanjem plaća i poboljšanjem uvjeta zaposlenih. Umjesto toga, manjak radne snage uglavnom se rješava povećanjem opterećenja zaposlenih. Prema svjedočenjima ispitanika, poslodavci su povećavali broj strojeva koje jedan radnik treba opsluživati, nastoji se destimulirati odlazak na pauze, a umjesto da se radnici odaberu nasumično ili kao reprezentativan uzorak, norme se izrađuju tako da se mjeri koliko posla u kraćem vremenu može obaviti nekoliko najbržih radnika. Uz to, ispitanici su istaknuli kako su često bili primorani raditi prekovremeno, a da im taj rad ponekad nije bio dodatno plaćen.

Većina ispitanika imala je iskustvo s nekim oblikom nepriličnog ponašanja nadređenih: bilo da su bili izloženi kršenju njihovih ljudskih i radničkih prava, bilo da su svjedočili istome. I žene i muškarci koji su sudjelovali u fokus grupi istaknuli su kako je psihičko (a ponekad i fizičko) zlostavljanje bilo dominantno usmjereno protiv žena.

Jedna ispitanica ističe da je najčešći oblik neprihvatljivog i neprofesionalnog ponašanja prema radnicama u tekstilnim pogonima bilo neprilično ponašanje od strane nadređenih koje je uključivalo vikanje, zastrašivanje, ponižavanje i spolno uznemiravanje. Neki od sudionika fokus grupe napomenuli su da je ponekad psihičko zlostavljanje znalo prerasti u fizičko te da su se događali slučajevi fizičkog nasrtaja na radnice.

Po intenzitetu grubog kršenja radničkih i ljudskih prava ispitanici su istaknuli „Konfekciju Antonazzo“, koja je poslovala kao kooperant „Benettona“, a čiji je vlasnik radnike nazivao „svojim robovima“. Osim neprimjerenog ponašanja svojih nadređenih, ispitanici često navode kršenje radnog prava i povrede prava poslovnog odnosa.

Kao primjer kršenja materijalnih prava ispitanici navode neisplačivanje plaća od strane pojedinih poslodavaca. Ispitanici svjedoče da im „Konfekcija Antonazzo“ više puta nije

isplaćivala plaće da bi konačno 2014. godine bio otvoren stečajni postupak. Ni nakon završetka stečaja nisu isplaćena dugovanja prema dijelu radnika, a neki ispitanici posvjedočili su da su neisplaćene ostale radnice, dok su potraživanja radnika uglavnom podmirena. Međutim, dugovanja prema radnicima imala su i velika poduzeća, TEKOS, „Slavonija“, LIO i dr., kada su otišla po stečaj.

U nastojanju da se suprotstave kršenju radničkih i ljudskih prava u radnom okruženju od strane kolega i poslodavaca, radnici su se obratili sindikatima, a ponekad i organizirali sindikalne akcije. No, pokazalo se da su neki poslodavci na više načina nastojali spriječiti organiziranje i djelovanje sindikata. Tako se radnicima za koje se proćulo da se žele sindikalno organizirati prijetilo otkazima, a u nekim poduzećima sami su vlasnici osnovali „žute sindikate“ čiji su čelnici bili malo bolje plaćeni da bi zauzvrat zastupali interese vlasnika. Zabilježeni su i primjeri kršenja zakonskih propisa koji reguliraju ovlasti i djelokrug sindikata. Dio problema bio je i manjak podrške od strane nekih sindikalnih središnjica. Istraživanje je pokazalo da je funkcionalnost sindikata u tekstilnim poduzećima u kojima su sudionici istraživanja radili često ovisila o sposobnosti pojedinca koji su odlučili postati sindikalni povjerenici i o njihovoj spremnosti da uđu u sukob sa svojim poslodavcem. Uspjeh u pregovaračkoj taktici i čvrstom zagovaranju radničkih prava dokumentiran je u „Olimpias tekstu“, gdje je sindikalni povjerenik pokrenuo pregovore o pregovore poboljšanju radnih uvjeta.

Nažalost, zbog neadekvatnih uvjeta rada i manjka kvalitetne suradnje između poslodavaca i radnika, većina je naših suradnika napustila rad u tekstilnim poduzećima. Nakon iskustva rada njihova predodžba budućnosti tekstilne industrije u Osijeku je pesimistična. Jedna od bivših radnica svoje iskustvo rada i viđenje budućnosti industrije kratko je rezimirala riječima:

Ne, u tekstu nema više profita, nema tu budućnosti. Od toga koje financije mogu očekivati za život, do toga kakva im je perspektiva općenito, a o uvjetima rada, to nećemo ni pričati... Loše. Mislim, ja sam to fakat zavoljela, ali onda sam kod „Antonazza“ bila, i stvarno izgubiš volju, izgubiš smisao... Ne vidiš uopće bilo kakvu satisfakciju u tom radu.

Radnici u tekstu

Treća fokus grupa za istraživanje percepcije radnih uvjeta i radničkih prava radnika odjevne i tekstilne proizvodnje u Osijeku održana je u ožujku 2023. godine. Na njoj su

sudjelovali zaposleni radnici i radnice. Sudjelovalo je jedanaest radnica i radnika, svi su sindikalno organizirani te aktivni u nastojanju da se uvjeti rada u njihovim radnim sredinama poboljšaju. Sudionici imaju iskustvo rada u više osječkih tekstilnih poduzeća, a trenutno su zaposleni u „Olimpias tekstilu“, članici talijanske tekstilne grupacije „Benetton“ koja zapošljava četrinstotinjak radnika. Prema broju angažiranih radnika riječ je o najvećem osječkom poslodavcu u ovoj grani industrije. Istraživanje u fokus grupi vođeno je prema modelu polustrukturirane rasprave u kojoj istraživači sudjeluju s manjim brojem smjernica i pitanja.

Svi sudionici fokus grupe imaju višegodišnje iskustvo rada u osječkoj tekstilnoj industriji. Većina ih je ranije bila zaposlena u drugim tekstilnim poduzećima, a danas rade u „Olimpias tekstilu“, poduzeću koje je članica Benetton grupacije te se često jednostavno naziva „Benetton“. Pritom su se neki od njih zaposlili u „Olimpias tekstilu“ još u dvijetisućitim godinama kada je tvornica doista poslovala pod imenom „Benetton“.

Radnici s dužim iskustvom rada u tekstilnoj industriji naveli su da su njihovi poslovi uvijek bili fizički i psihički zahtjevni, često repetitivni, a istovremeno malo plaćeni. Prema iskustvu radnika, uvjeti rada nikada nisu bili zadovoljavajući, a najveći problem predstavljale su upravo niske plaće. Radnici su istaknuli da je i prije postojala mogućnost rasta plaća i poboljšanja radnih uvjeta, ali da u posljednjih petnaestak godina postoji trend smanjenja ili stagnacije. Kao primjer toga naveli su promjenu koja se preklapala s promjenom naziva postrojenja „Benetton“ u „Olimpias tekstil“. Iako su oba poduzeća dio iste „Benetton“ grupe, ova promjena imena označila je prekid s dotadašnjim praksama rada u pogonu. Toga se prisjetio jedan od radnika koji je dvadesetak godina zaposlen u postrojenju „Benetton“:

Ja kad sam počeo raditi bilo je nekog smisla. Ti si nakon šest mjeseci, nakon što si pod ugovorom bio, dobio posao za stalno. Na kraju godine je bio bonus kao premija, povećanje plaće, sljedeće godine isto tako. To je išlo par godina, a onda jedno sedam-osam godina ništa, ni povećanja ni premije. Onda su opet pomalo davali, uglavnom. No to što smo dobili malo veću plaću bilo je kad je minimalac rastao, svake dvije-tri godine. Tako sam ja prošle godine, nakon dvadeset i jedne godine staža, opet došao na minimalac.

Transformacija „Benettona“, najvećeg od osječkih tekstilnih poduzeća, u „Olimpias tekstil“ koincidirala je s početkom ekonomske krize krajem dvijetisućitih godina. U „Olimpias tekstilu“, ali i u drugim osječkim tekstilnim poduzećima, idućih desetak godina plaće i druga prava radnika se ili smanjuju ili stagniraju. Regres, božićnice, bonusi i drugi dodaci uglavnom su ukinuti, a do povećanja plaća u pravilu dolazi tek sa zakonskim povećanjem minimalne

plaće. Dok je plaća radnika „Olimpiasa“ bila redovita, zaposleni u manjim tekstilnim poduzećima (neka od kojih posluju i kao kooperanti „Olimpiasa“) često nisu mogli računati na redovitost plaće.

Uz smanjenje ili stagnaciju plaća dolazi i do smanjenja broja zaposlenih u većini tekstilnih poduzeća. Međutim, smanjenje broja zaposlenih rijetko je praćeno i smanjenjem opsega proizvodnje, već se manjak zaposlenih nastojao nadomjestiti povećanjem radnog opterećenje. Broj strojeva koje jedan radnik mora nadgledati i opsluživati stalno se povećava. Primjerice, dok je sredinom dvijetisućitih u pogonu „Benettona“ svaki radnik radio na tridesetak strojeva, danas se uglavnom istovremeno radi na šezdeset do sedamdeset strojeva, a neki radnici opslužuju i stotinjak strojeva.

Usprkos povećanju intenziteta rada zaposlenih, osječka tekstilna industrija danas se nalazi u stanju permanentnog manjka radnika. Natječajni za posao u pogonima stalno su otvoreni i redovito se najavljuju nova velika zapošljavanja. Međutim, niska plaća, loši uvjeti rada, ali i relativan manjak radnika na tržištu rada, uzrok su malog interesa za zapošljavanje u tekstilnoj industriji. Bez obzira na preopterećenost i manjak radnika, posljednjih godina nije došlo do značajnijeg poboljšanja uvjeta rada. Štoviše, epidemija bolesti COVID-19 i prateće ekonomske mjere prouzročili su dodatnu kontrakciju prava radnika, a posebno smanjenje sigurnosti posla zato što je značajan dio osječkog tekstilnog radništva zaposlen putem ugovora na određeno vrijeme.

Smanjenje plaća i izostanak unaprjeđenja uvjeta rada dijelom je olakšano i malim brojem sindikalno organiziranog radništva i manjkom aktivnosti sindikata iz područja tekstilne industrije. Taj problem istaknuli su i sudionici fokus grupe. Iako su danas svi radnici „Olimpias tekstila“ koji su sudjelovali u fokus grupi sindikalno organizirani te je došlo do brzog porasta broja članova sindikata u tom poduzeću, takva je situaciji veoma recentna. Naime, nakon višegodišnje pasivnosti ili lošeg djelovanja, novo čelništvo sindikalne podružnice u „Olimpias tekstilu“ u proteklih je godinu dana uspjelo sindikalno organizirati više od trećine zaposlenih radnika, na temelju toga izboriti povratak božićnice, te stupiti u pregovore s poslodavcem o povratku uskrsnice, regresa i drugih prava. Nekoliko sudionika fokus grupe istaknuto je da u prethodnom radnom iskustvu nisu bili članovi sindikata jer su se razočarali njihovim djelovanjem, ali da su ih entuzijazam i rad trenutnog sindikalnog vodstva potaknuli da se usprkos dotadašnjem iskustvu pridruže sindikatu.

Veći broj sindikalno organiziranih radnika, aktivnost predvodnika sindikata i posljedični postepeni pomaci ka poboljšanju radnih uvjeta pozitivne su pojave u osječkog tekstilnoj industriji. Međutim, ti pomaci su mali i spori te se nalaze u suprotnosti s

višegodišnjim trendovima koji su radnike potaknuli da zaposlenje potraže u drugim privrednim granama ili da barem razmisle o promjeni posla. Uz pitanje ekonomske održivosti rada za minimalnu plaću, na odlazak radnika posebno poticajno je djelovao osjećaj apatije zbog nemogućnosti napredovanja i poboljšanja vlastite ekonomske situacije. Štoviše, radnici uključeni u istraživanje istaknuli su da je problem u tome što imaju iskustvo da se u poduzećima adekvatno ne cijene iskusni produktivni radnici, već ih plaćaju jednako kao i one koji su se tek zaposlili, a istovremeno postoje i radnici koji su privilegirani u odnosu na ostale. Tako je jedna od sudionica fokus grupe istaknula:

Na svim ovim strojevima što imamo znam raditi i uvijek kad je neka gužva, kad je negdje problem, mene se stavi. Ja se ne smijem nikad buniti, a neki imaju svoje privilegije, oni se bune, njima se daje lakše. Tu je problem, ne meni, nego svima koji rade na težim mjestima. Imamo strojeve gdje se radi u teškoj škvadri, a ima tamo gdje je lakše. Tamo oni imaju vremena za sve, a mi ovdje jedva da imamo vremena na WC otići. I onda imam istu plaću, istu, a kod mene se više radi, brže izlazi, moram više toga gledati. Ponekad i imam problema, ne vidim sve, nenamjerno. Dok u drugim... oni imaju vremena, njima komad izlazi polako, imaš vremena za sve.

Kao nepravdu sugovornici navode da su iz Labina u Osijek prebačeni programeri koji strojevima daju upute za izradu komada tekstila te su oni značajno više plaćeni od programera koji dolaze iz Osijeka i okolice. U skladu s time, politika plaća u osječkom „Olimpias tekstilu“ širi je problem koji negativno djeluje na zadovoljstvo radnika. Sami radnici nisu upoznati s pravilima prema kojima se određuju njihove plaće. Nije im rečeno čak ni koji je koeficijent njihovog radnog mjesta te im plaće od mjeseca do mjeseca, bez obzira na odrađen broj radnih sati, variraju tako da ne mogu sami izračunati kolika će im biti plaća. Uz niske plaće, nesigurnost posla, netransparentnost i nepravednost politike plaća te loše međuljudske odnose, sugovornici kao problem ističu i raširenost psihičkog zlostavljanja na poslu, odnosno raznih oblika mobbinga, koji je posebno izražen u manjim poduzećima, uključujući i kooperante velikih tvrtki. Sudionici fokus grupe su posvjedočili da su vikanje, omalovažavanje i zastrašivanje od strane nadređenih uobičajene prakse, velikim dijelom rodno određene, pri čemu su puno češće žrtve žene nego muškarci. Radnici koji su sudjelovali u fokus grupi naveli su da je upravo „normalizacija mobbinga“ u nekim odjelima i nekim pogonima jedan od glavnih razloga zašto radnici napuštaju tekstilnu proizvodnju i zašto se novozaposleni kratko zadržavaju na radnom mjestu. Zaključak koji se nameće je da će, bez promjene radne atmosfere, oni poslodavci koji zanemaruju međuljudske odnose gubiti djelatnike u svojoj proizvodnji.

Sudionicima fokus grupe čini se posebno zanimljivim otvaranje velikog broja radnih mjesta najavljenim dolaskom u Osijek američkog poduzeća koje se bavi medicinskom protetikom. Jedna od radnica zaključila je da su oni svi “jednom nogom već vani”, kako bez obzira na neka poboljšanja za koja se sindikat izborio ne smatraju da nastavkom rada u tekstilnoj industriji mogu unaprijediti svoju ekonomsku situaciju, niti je zadržati na istoj razini uslijed pojave inflacije. Jednako kao što u njihovom trenutnom radu prevladava osjećaj apatije, tako je i pogled radnika na budućnost uvelike pesimističan. Kroz raspravu svi uključeni u fokus grupu došli su do zaključka da se položaj osječkih tekstilnih radnika ni ne može znatno poboljšati jer bi to značilo rast cijene rada i odlazak poduzeća u države gdje je cijena rada niža, poput Srbije ili dalje na istok. Jednako tako, iako intervjuirani radnici razmišljaju o promjeni posla i odlasku, smatraju da im nitko u Osijeku ili u okolici neće ponuditi dostojanstvenu plaću za rad u industriji, pa tako ni nova poduzeća koja najavljuju otvaranje pogona, poput onog američkog. Industrijski pogoni s većim brojem radnika, kao što su pogoni tekstilne industrije, za njih nemaju dugoročnu budućnost u Osijeku.

Budući radnici?

U sklopu istraživanja provedena je fokus grupa s učenicama i učenicima koji se u Obrtničkoj školi Osijek i Školi za primijenjenu umjetnost i dizajn u Osijeku školuju za rad u tekstilnoj struci. U Obrtničkoj školi školuju se krojači (JMO Krojač, Pomoćni krojač, Šivač), a u Školi za primijenjenu umjetnost i dizajn školuju se Dizajneri tekstila. Cilj fokus grupe s učenicama i učenicima bio je istražiti njihovu motivaciju kod školovanja za odabranu struku, ispitati kako vide budućnost tekstilne industrije i svoje mjesto unutar nje.

Za rad u tekstilnoj struci u Osijeku se trenutno školuje svega dvadesetak srednjoškolaca te je primjetan trend smanjenja interesa mladih za ovu struku. Dva su osnovna razloga koja potiču daljnje smanjenje interesa za rad u tekstilnoj industriji. Prvi od njih su loši uvjeti rada poput onih opisanih u prethodnom dijelu istraživanja. Zbog loših uvjeta rada srednjoškolci koji se školuju po programu “Krojač” u slučaju zaposlenja u nekom od većih industrijskih tekstilnih pogona mogu očekivati niska primanja te veoma malu mogućnost napredovanja. Drugi razlog je dominantno negativna društvena percepcija radnika u tekstilnoj industriji. Naime, nisko plaćeni manualni rad u tekstilnoj industriji često se percipira kao pokazatelj osobnog neuspjeha pojedinca. U takvom kontekstu ni sami srednjoškolci koji se školuju po programu “Krojač” nisu zainteresirani za rad u velikim tekstilnim pogonima te svoju budućnost uglavnom vide u radu kao pojedinačni obrtnici.

Suvremeni trend, pogotovo u području tekstila, prezentacija je rada obrtnika kao umjetničkog rada kojem se nastoji pridati visoka dodana vrijednost. U skladu s time, srednjoškolci koji su sudjelovali u fokus grupi rad s tekstilom uglavnom smatraju umjetničkom djelatnošću te izražavaju poseban interes za područje dizajna tekstila, ali ne i za krojenje. Oni jednako tako, najvjerojatnije zbog manjka uvida u kojim bi se sve smjerovima mogli profesionalno razvijati, tekstil ne percipiraju kao područje zadovoljavanja masovne ljudske potrebe, već kao modu, kao osobni izričaj pojedinca.

S obzirom na prethodno istaknuto, percepcije i odabiri srednjoškolaca koji se školuju za rad u tekstilnoj struci su važni zbog suvremenog konteksta rada u osječkoj tekstilnoj industriji, kao i zbog konteksta općih društvenih trendova koji sve veću važnost pridaju individualiziranom obrtničkom radu nauštrb onog industrijskog. Stručno osposobljavanje i praksa u krojačkim salonima mogući su jedino uz podršku sustava koji će obrtnicima s majstorskim zvanjem osigurati naknadu za poduku mladih radnika. Snažnije povezivanje svih dionika, obrazovnih ustanova, obrtničke komore i poduzetnika, kao i financijske potpore mladim radnicima, pomogli bi im da se odvaže pokrenuti vlastiti obrt.

Nove prilike

Strukturni problemi tekstilne industrije u Osijeku velikim su dijelom jednaki onima kroz koje je prolazila tekstilna industrija u svim razvijenim državama u kontekstu globaliziranog gospodarstva. Kao radno intenzivna industrija s pretežito nižom dodanom vrijednosti, proizvodnja tekstila seli se u ekonomski slabije razvijene zemlje u kojima je cijena rada niža pa stoga i profitabilnost veća. Pritom su ovom praksom posebno pogođena postrojenja koja obavljaju *lohn* poslove dorade i spajanja gotovih tekstilnih uzoraka prema modelu izrađenom od strane inozemnih naručitelja posla, a koji su tradicionalno visoko zastupljeni u hrvatskoj i osječkoj tekstilnoj industriji. Niska profitabilnost tekstilne industrije sa sobom nosi nisko plaćene poslove i loše uvjete rada. Ovi problemi dodatno su ojačani lošim položajem velikog dijela radnika koji su zbog niže sofisticiranosti rada pojedinačno lakše zamjenjivi, te manjkom sindikalne organiziranosti koja bi omogućila kolektivnu borbu za bolje uvjete rada. Ipak, zbog izražene emigracije i postupnog smanjenja stope nezaposlenosti, danas je taj trend dijelom preokrenut te zapravo nedostaje dovoljan broj nezaposlenih koji su voljni prihvatiti uvjete rada u tekstilnoj industriji.

Strukturni problemi tekstilne industrije u Hrvatskoj i u Osijeku nisu novina. Oni su prepoznati još devedesetih godina, a jasno ih je izrazio 2007. godine Ekonomski institut u složenoj studiji razvoja industrije tekstila i odjeće u Hrvatskoj od 2006. do 2015. godine.

Glavna preporuka Ekonomskog instituta bila je restrukturiranje industrije tako da se ona modernizira i velikim dijelom preorijentira na proizvodnju složenih i specijaliziranih vlakana i predmeta kao proizvoda više dodane vrijednosti. Više od petnaest godina nakon objave ove studije, takva preorijentacija provedena je samo u manjem dijelu tekstilne industrije, velik dio tadašnjih pogona i poduzeća je propao, a značajan dio industrije nastavio je sa starim praksama proizvodnje. Pomaci se osjećaju u ulaganju u proizvodnju, osviještenosti da više klijenata daje određenu stabilnost, kao što se to vidi u „Makou“ koji između ostaloga razvija i svoje modne linije. Primjeri uspješne preorijentacije u Osijeku su svakako Ortopedska tehnika OTOS, koja se bavi proizvodnjom ortopedskih cipela po mjeri i drugih medicinskih proizvoda, kao i „Amoroso“ koji proizvodi zaštitna i radna odijela. Upravo područje proizvodnje specijaliziranih odjela i druge opreme za rad predstavlja jednu od brzo rastućih grana tekstilne industrije u Europskoj uniji, kao i granu koja je zbog specijaliziranih postupaka proizvodnje manje ugrožena preseljenjem proizvodnje u zemlje niže cijene rada. Radnu konfekciju kao potencijalnu granu razvoja tekstilne industrije unutar Europe prepoznala je i studija tržišta britanskog Ministarstva vanjskih poslova iz 2021. godine. Pritom studija napominje da poseban potencijal ima ženska radna konfekcija koja je zasad znatno manje zastupljena od muške.

Drugi potencijalni smjer preorijentacije tekstilne industrije je stavljanje naglaska na održivost, ekološku i društvenu. Suprotstavljanje trendu „brze mode“, kao jednom od glavnih uzroka zagađenja vode u svijetu, jedno je od važnih pitanja borbe protiv klimatskih promjena te ga kao takvo prepoznaje i Program Ujedinjenih naroda za okoliš (UNEP). Polazeći od logike formiranja cijene proizvoda na tržištu, UNEP ističe da se modna industrija zasniva na iznimno snažnom marketingu koji uvelike može utjecati na identitet, vrijednosti i djelovanje pojedinaca i grupâ iz svih društvenih sfera te promijeniti njihove potrošačke prakse. Jačanjem važnosti pitanja utjecaja mode i tekstila na okoliš dolazi do snažnog rasta tržišta održive i etičke mode koje bi na globalnoj razini, prema recentnim procjenama, trebalo u idućih desetak godina rasti po visokim godišnjim stopama od šest do devet posto, s najvećim dijelom tog rasta koncentriranim u razvijenim dijelovima svijeta poput Europske unije. Proizvodi na tržištu održive mode zahtijevaju napredna znanja i složene proizvodne procese, što utječe na višu dodanu vrijednost i omogućava zadržavanje proizvodnje i u razvijenim zemljama.

U kontekstu hrvatske, a jednako tako i osječke, tekstilne industrije, pitanje ekološke održivosti proizvodnih procesa uglavnom je zanemareno. Jedno od rijetkih poduzeća koje se dominantno bave održivim tekstilom je čakovečka zadruga Humana nova koja zapošljava pedesetak radnika na poslovima obnove i preprodaje odjeće, recikliranja tekstila te izrade

odjeće i industrijskog tekstila. Za kontekst osječke tekstilne industrije zadruga Humana nova, koja velikim dijelom zapošljava pripadnike marginaliziranih i diskriminiranih skupina te radnike plaća više od prosjeka industrije, predstavlja potencijalni primjer modela poslovanja koji nije samo ekološki održivo, već i društveno odgovorno. Na globalnoj razini tekstilna industrija prepoznata je kao uglavnom nisko plaćeno područje rada u kojem su učestale prakse izrabljivanja radnika. Takve su prakse posebno intenzivne upravo u slabo razvijenim zemljama s niskom cijenom rada u koje brojna europska tekstilna poduzeća sele svoju proizvodnju. S ciljem poboljšanja radničkih uvjeta rada i životnog standarda pokrenut je niz međunarodnih inicijativa, najveća od kojih je *Clean Clothes Campaign*, koje ciljaju na poboljšanje položaja radnika u tekstilnoj industriji i smanjenju negativnih posljedica industrije na ljude i okoliš, a posljedica toga je stvaranje tržišta etički proizvedene odjeće i potražnje za njom. Štoviše, trend održive mode posljednjih se godina mijenja, tako da danas potrošač prilikom odabira, uz ekološke kriterije, sve više uključuje i kriterije društvenog utjecaja. Područje etičke mode slabo je zastupljeno u Hrvatskoj. Uz spomenutu Humana novu ističu se samo mala poduzeća i udruge, a jedna od njih je Udruga Kamensko koju su osnovale nekadašnje radnice tvornice „Kamensko“.

Uz to što je primjer društveno odgovornog poduzetništva, Humana nova je kao zadruga primjer drugačijeg modela organizacije poduzeća. Kao dragovoljno, otvoreno, samostalno i neovisno društvo kojom upravljaju njeni članovi s ciljem zaštite i ostvarivanja pojedinačnih i kolektivnih interesa članova, model zadruge potencijalno je primjenjiv u kontekstu Osijeka u kojem, zbog tradicije tekstilne industrije, postoji veća koncentracija znanja i vještina potrebnih za proizvodnju tekstila i predmeta od tekstila. Društvenu i ekonomsku važnost zadrugarstva još je 2004. godine prepoznala Europska komisija te se od tada na europskoj razini provodi niz mjera promoviranja i poticanja osnivanja zadruga. O potrebama udruživanja sve je više glasova osječkih dizajnera koji su svjesni da se sami ne mogu probiti ni na domaće, a kamoli na inozemno tržište. Sanja Bolješić, koja 16 godina u svojem obrtu izrađuje nakit i prepoznatljive torbe, vidi kao cilj povezivanje, i kaže kako je „jako teško opstati u ovom poslu sam, skrivati se pod nekim malim zvonom. U današnje vrijeme društvenih mreža ne možeš ništa sakriti i doći nekako na europsko tržište.“

Jedan od zaključaka provedenog istraživanja je da su obrtnici u odjevnoj i tekstilnoj proizvodnji, kao uglavnom jedini zaposleni u svojim obrtima, u nemogućnosti odvojiti vrijeme za obučavanje novih radnika, a upravo bi okrupnjavanje obrta po zadružnom modelu otvorilo put suradnji i nadilaženju prepreka poput ove. Uz to, osnivanje zadruga može poslužiti kao metoda povratka nekadašnjih radnika u tekstilnoj industriji u područje rada u kojem su

stručni, kao i zadržavanja postojećih radnika koji su sada nezadovoljni uvjetima rada u pogonima privatnih poduzeća.

Ključnu ulogu u transformaciji i preorijentaciji tekstilne industrije u posljednja tri desetljeća imaju tijela javne vlasti na lokalnoj i nacionalnoj razini. Tako je otvaranje osječke industrijske zone te uvođenje raznih poticaja i olakšica omogućilo ulaganja u tekstilnu industriju i otvaranje novih poslovnih subjekata. Te investicije nisu ostvarene u sklopu dugoročnije strategije zadržavanja tekstilne industrije u Osijeku i unapređenja radnih mjesta u industriji. Najbolji pokazatelj nepostojanja takve strategije je osječka “tekstilna škola”, odnosno, kako se danas zove, Škola primijenjene umjetnosti i dizajna Osijek (ŠPUD). Naime, paralelno s razvojem Osijeka u značajan centar tekstilne industrije, 1961. godine osnovan je Tekstilni školski centar u kojem je u idućih četrdesetak godina obrazovanje stekao velik dio osječkog radništva u tekstilnoj industriji. Međutim, od devedesetih godina, istovremeno s gašenjem velikih tekstilnih pogona, Tekstilni školski centar pretvara se u primarno umjetničku školu te kroz nekoliko promjena imena 2012. godine dolazi do današnje Škole primijenjene umjetnosti i dizajna.

Srednjoškolski programi, povezani s tekstilnom strukom, već duže nisu dostatni da bi se nadomjestilo radnike u osječkoj tekstilnoj industriji, a strategija poticanja učenica i učenika na upis u srednjoškolske tekstilne programe u Obrtničkoj školi i Školi za primijenjenu umjetnost je nejasna i nekonzistentna. Nepostojeća strategija obrazovanja je jasan pokazatelj nepostojanja strategije zadržavanja i unapređivanja tekstilne industrije u Osijeku. Zbog izostanka i osiromašenja interesa prema obrazovnim programima, reproducirati se mogu samo jednostavnija radna mjesta koja ne zahtijevaju posebne kvalifikacije i koja su stoga slabo plaćena. Bez intervencije i dugoročnog plana javnih vlasti, zadržavanje i unapređenje tekstilne industrije iznimno je otežano te ovisi o malim i teže provedivim inicijativama, poput osnivanja zadruga bivših i sadašnjih radnika u tekstilu.

Literatura

- Biočina, Ivana. 2018. *Proizvedeno u Hrvatskoj*.
- Borić, Rada, Marijeta Šinko i Sandra Prlenda. 2009. *Ostvarivanje politike jednakih mogućnosti za tekstilne radnike/ce*.
- Butarec, Goran, Željko Lovrinčević i Davor Mikulić. 2013. *Hrvatska tekstilna industrija u Europskoj uniji - konkurentnost i značenje za ukupno gospodarstvo*.
- Centre for Industrial Studies. 2021. *Data on the EU Textile Ecosystem and its Competitiveness*.
- Clean Clothes Campaign. 2022. *Annual Report 2021*.
- Commission of the European Communities. 2004. *Communication from the Commission to the Council and the European Parliament, the European and Economic and Social Committee and the Committee of Regions: On the promotion of the co-operative societies in Europe*.
- Crvena. 2013. *Tekstilna industrija: Priča o propasti MK Slavonija*, <https://crvena.org/2013/07/24/tekstilna-industrija-prica-o-propasti-mk-slavonija/>.
- Državni ured za reviziju. 2003. *Izveštće o obavljenoj reviziji pretvorbe i privatizacije: Slavonija, industrija modne konfekcije, Osijek*.
- Državni zavod za statistiku. 2022. *Proizvodnja i prodaja industrijskih proizvoda u 2021*.
- Galić, Gabrijela. 2021. *Tekstil ne spašavaju ni državne potpore*, <https://faktograf.hr/2021/07/14/tekstil-ne-spasavaju-ni-drzavne-potpore/>.
- Gavrilović, Branimir. 2016. *Osijek kroz iglene uši*, http://www.osijek031.com/osijek.php?topic_id=63980.
- Glas Slavonije. 2013. *Samo trgovine bez proizvodnje, a Osijek je nekoć bio vodeći industrijski grad u regiji*, <http://www.glas-slavonije.hr/217447/11/Samo-trgovine-bez-proizvodnje-a-Osijek-je-nekoc-bio-vodeci-industrijski-grad-u-regiji>.
- Hrvatska tehnička enciklopedija. 2022. *LIO - Lanena industrija Osijek*, <https://tehnika.lzmk.hr/lio-osijek/>.

International Textile Manufacturing Federation. 2022. *Annual Conference Report 2022: Climate Change and a Sustainable Global Textile Value Chain.*

Jokić, Davor i Alica Grilec. 2019. *Pregled razvoja hrvatske tekstilne industrije*, <https://radnickacesta.montazstroj.hr/biljeske/pregled-razvoja-hrvatske-tekstilne-industrije/>.

Jović, Marko. 2019. *Osijek 2024., društveno angažirani umjetnički projekt*, diplomatska disertacija.

Ministry of the Foreign Affairs. 2021. *Entering the European Market for Workwear*, <https://www.cbi.eu/market-information/apparel/workwear/market-entry>.

Musliu, Laura. 2020. *Konkurentnost industrije tekstila i odjeće u Europskoj Uniji i Hrvatskoj*, specijalistička disertacija.

Pavunc, Marijeta, Edita Vujasinović i Iva Matijević. 2013. *Tekstil u kontekstu održivog razvoja*.

Penava Brekalo, Zvezdana. 2022. *Industrijalizacija Grada Osijeka: Poseban osvrt na prve dvije faze industrijskog razvoja*.

Program Ujedinjenih naroda za okoliš. 2022. *Sustainable Fashion: Communication Strategy 2021 - 2024*.

Program Ujedinjenih naroda za okoliš. 2020. *Sustainability and Circularity in the Textile Value Chain*.

Radnički portal. 2017. *Lanac izrabljivanja u Benettonovim pogonima*, <https://www.radnicki.org/lanac-izrabljivanja-u-benettonovim-pogonima/>.

S. A. 1955. *Osijek - privredni centar Slavonije*.

Škola primijenjene umjetnosti i dizajna Osijek. 2022. *Godišnji plan i program rada škole 2022./2023. školske godine*.

Šuto, Jakov. 2018. *Stanje osječke industrije i vizija reindustrijalizacije početkom 21. stoljeća*, diplomatska disertacija.

Teodorović, Ivan, Ivan-Damir Anić i Edo Rajh. 2007. *Strateške odrednice razvoja industrije tekstila i odjeće u Hrvatskoj za razdoblje od 2006. do 2015*.

Zelenika, Ratko i Alica Grilec Kaurić. 2011. *Ocjena ekonomskog položaja tekstilne i odjevne industrije u Hrvatskoj.*

Uvidi, citati i informacije iznesene u ovom tekstu temelje se na istraživanju postojeće literature, na osobnim iskazima i impresijama sudionica i sudionika fokus grupa i ne razgovorima s bivšim, sadašnjim i budućim radnicama i radnicima iz Osijeka te ne predstavljaju stav organizacija Fade In i BRID.

Projekt Po mjeri je podržan kroz Fond za aktivno građanstvo, sredstvima Islanda, Lihtenštajna i Norveške u okviru EGP grantova. Tisak ove publikacije omogućen je financijskom podrškom Islanda, Lihtenštajna i Norveške u okviru EGP grantova.

Sadržaj ove publikacije isključiva je odgovornost Fade Ina i ne odražava nužno stavove država donatorica i Upravitelja Fonda.